
Христо Прешленов/H. Preshlenov

МАНАСТИРСКАТА БАЗИЛИКА “СВ. БОГОРОДИЦА
ЕЛЕУСА” В НЕСЕБЪР: ТОПОГРАФИЯ, АРХИТЕКТУРА,
ОБНОВЯВАНЕ

*The Monastery Basilica “St. Virgin Eleusa” in Nesebar:
Topography, Architecture, Renovation*

The early Christian monastery “St. Virgin Eleusa” with his three-ship and three-apses basilica as well as the adjacent necropolis are located on the northeastern cliff slope of the Nesebar-Peninsula. They are outlined against the sea horizon.

The basilica represents the evolution of the altar space as a result of the more complicated procession with gifts for the eucharistic sacrament since the last quarter of 6th c. AD. During the 7th c. on the adjacent free area to the west a small necropolis occurred.

According to archeological data the first ceased liturgy and renewal of the temple relates to the 8th–9th c. Possible reasons for this are the events during the Iconoclastic period, the capture of the town by the Bulgarians and its restoration under emperor Basil I. After the second reconstruction in 1341–1342 only the south ship was used for liturgy purposes. East of the renewed church laymen and laywomen have been buried. Architectural reconstructions in the half quarter of 14th c. is due to the abrasion of the cliff slope of the peninsula activated by the eustatic fluctuations of the sea level and the seismic earth-quake at the end of 1st and the half of the 2nd millennium AD.

After the Ottoman invasion the “Sea”-Basilica was burned. The ongoing landslides as a result of the transgression and the earth-quakes in 1352, 1688, 1778 and 1855 obviously failed the restauration of liturgy in the abandoned basilica.

Проучването на манастирската базилика “Св. Богородица Елеуса” на северното крайбрежие на Несебърския полуостров е пряко свързано с двамата изтъкнати български археолози Иван и Велизар Велкови, които провеждат разкопки на територията на паметника през първата половина и средата на миналия век¹.

Раннохристиянският манастир с двукратно обновяваната му до XV в. църква и прилежащия ѝ некропол са разположени на заравнената горна част на

клифовия склон на 9 до 13 м над неговото скалисто подножие, откроявайки се на фона на естествената природна рамка на морския хоризонт (обр. 1).

Църковната постройка е трикорабна триапсидна базилика със скъсен наос (16,04 x 16,16 м) и съотношение 1:2:1 между ширината на страничните (3,80 м) и централния (7,60 м) кораб (обр. 2). Страничните и кораби завършват с триконални помещения, оформени като самостоятелни пространства към олтарата². Триапсидната триделна форма на олтарата със свързани помежду си протезис и диаконикон на “Св. Богородица Елеуса” изглежда отразява потребностите на новия ритуал, свързан през третата четвърт на VI в. с усложнената процесия с даровете за евхаристийното тайнство, пренасяни от диаконикона през наоса в протезиса, а оттам отново в наоса.

При досегашните проучвания на Ив. Велков, В. Велков и арх. Д. Съсьлов са установени три периода на конструктивни и функционални преустройства. От първия период, вероятно средата на VI в., са апсидите на църквата, част от суперструкцията на южната и стена, стълбовете между южния и централния кораб и стените при входа, при чието изграждане са използвани и тухли с дупчести печати от VI в., както и такива с името на император Юстиниан³. През първата половина на VII в. западно от постройката се формира малък некропол, включващ камери, оградени с камъни и/или покрити с каменни плочи и обикновени ями, проучени през 2006 г. от Ан. Божкова, Хр. Прешленов, П. Кияшкина и М. Даскалов⁴ (обр. 3).

По време на проучванията през 1920 г. Ив. Велков установява прекъсване на богослужбната практика в храма и погребения, “съвременни или малко покъсни от периода на изграждане на базиликата”. Следи от последвалото обновяване на сградата той открива във височина по южната и надлъжна стена и в южния дял на притвора. Според намерените в градените каменни гробници монети този период хронологично включва и управлението на Комниновата династия⁵.

Прекъсването на богослужението в базиликата и обновяването на храма хипотетично може да се търси в VIII–IX в. Сред възможните събития и личности през първото столетие са перипетиите на иконоборческия период след 754 г. Тогава много манастири са затворени, на постройките са придавани обществени функции, а монасите са принуждавани да изоставят монашеския живот⁶. Обновяването на храма може да се дължи на активното присъствие на императрица Ирина (797–802) в региона. В основата на популярността и стои благоразположението на манастирските общности в империята, което тя си осигурява с предоставените им финансови облекчения⁷. В 784 г. Ирина посещава Тракия и разпорежда мерки по възстановяването на градовете в областта. Сред изрично упоменатите центрове по западния бряг на Понта у Теофан е Анхиало⁸. В този смисъл едва ли е случайно, че през 1906 г. информаторите на К. Шкорпил в Месемврия (Несебър) по спомени именува “Св. Ирина” превърнатите в градско сметище

руини на тази църква⁹. Дали това предание не възхожда от раннохристиянските времена, когато според патриарх Фотий в Месемврия е изграден мартирий на св. Ирина, привличал много поклонници¹⁰. Според К. Шкорпил на северния бряг на полуострова в началото на XX в. все още е видим северният сектор от апсидата на централния кораб с вътрешен радиус 2,35 м. Градежът е от малки паралелепипедни блокчета свързани на хоросан примесен с натрошени тухли и с измазани фуги, с хоросан примесен с натрошени и стрити на прах тухли.

Въз основа на друга двойка исторически марканти разрушаването и обновяването на раннохристиянската църква може да се отнесе и през IX в. През 812 г. българските войски предвождани от хан Крум завладяват и разрушават Месемврия.¹¹ Възстановяването, според датиран в 879 г. строителен надпис, е дело на Василий I – император, разгърнал значителна строителна активност в града¹² (обр. 4).

Второто и същевременно последно обновяване Ив. Велков свързва с изоставянето на северния и централния кораб, зазиждането на пространствата между стълбовете, отделящи го от южния кораб и използването само на последния за богослужение¹³. Отглас на това преустройство изглежда е дарителският надпис върху сребърната обковка на иконата на Богородица Милостива (Елеуса), в който се съобщава: “В годината 6850 [1341–1342] и аз, възлюбеният и роден чичо на превисочайшия цар Иван Александър, възобнових всечестния и Божи храм на преблагословената наша Владичица Богородица Милостива”¹⁴ (обр. 5). Около обновения храм отново се погребват миряни. През 1957 г. по време на сондажни проучвания на около 2,50 м източно от олтара В. Велков открива 35 гроба, от които 20 изградени от камък и покрити с плочи¹⁵. Монетите и фрагментите от глинени съдове (един с монограм на Михаил Шишман) датират новия некропол в XIII–XIV в.

Архитектурните преустройства от втората четвърт на XIV в. изглежда са предизвикани от палеогеографските промени по северното крайбрежие на полуострова, породени главно от колебанията на морското ниво в края на I и през първата половина на II хилядиетие след Христа. През късноантичната епоха заскаления (днес подводен) склон на полуострова, поне до втори-трети изобат на около 60 м северно от “Св. Богородица Елеуса”, все още не е зaleyт от морските води и е в състояние да изпълнява вълнозащитни функции (обр. 6). Основание за това предположение са деструкциите на късноантичната куртина, които повалени на морското дъно на юг-югоизток от полуострова между втори и трети изобат¹⁶, маркират късноантичната брегова зона и несъществената (до 5–30 см) акумулация на дънни, най-често пясъчни наслаги в зоната на плитководието североизточно¹⁷ и югоизточно¹⁸ от полуострова. Палеогеографската обстановка се променя в резултат на Нимфейската трансгресивна фаза на покачване на морското ниво през третата четвърт на I хил. сл. Хр., съпътствана от сеизмични трусове през 1037–1038 г. и 1063 г., корсунската около средата на II хил. сл. Хр.

и лазката трансгресивна фаза през втората половина на хилядолетието активизираща участък от крайбрежната зона пред базиликата в резултат на деструктивните геоморфоложки процеси владеното на север пред манастирската базилика “Св. Богородица Елеуса” пространство е постепенно обезличено, а след дестабилизирането и свличането на челото на полуостровната тераса се стига и до практическата невъзможност да се извършват църковните обреди в наоса и северния кораб.

След османското завоевание “морската” базилика е опожарена, за трети път изоставена и превърната в сметище²⁰. Своя съвременен контур бреговата зона придобива под въздействието на абразията, активирана от продължилото през втората половина на II хил. сл. Хр. покачване на морското ниво и сеизмичната активност регистрирана в региона през 1352, 1688, 1778 и 1855 г. и съпътствана от срутвания и отнасяне в морето на големи количества земна маса²¹. В резултат на брегоукрепителните дейности по северното крайбрежие на полуострова от морето е отвоювана 50 метрова ивица от потопеното крайбрежие пред “Св. Богородица Елеуса”, като базиликата е органично вписана в съвременната градска среда на Несебър.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Velkov, Iv.** La basilique de la mer a Mésemvrie et sa dénomination. – In: L’art Byzantin chez les slaves les Balkans. Premier recueil dédié a la mémoire de Théodore Uspenskij. G. Millet (ed.). Paris, 1930, 75–79 (Orient et Byzance, 4); **Velkov, Iv.** An Early Christian Basilika at Mesembria. – In: The Bulletin of the Byzantine Institute, 1. Paris, 1946, 61–70; **Венедиков, Ив.** Доклад до Директора на Археологическия институт и музей. София, б. г., 11 маш. стр.

² **Съслов, Д.** Архитектурно проучване на черквата “Богородица Елеуса”. – Музеи и паметници на културата, 1982, 5–6, 14–15; **Чанева-Дечевска, Н.** Раннохристиянската архитектура в България, София, 1999, с. 232.

³ **Velkov, Iv.** Op. cit., 67, 68, 69; **Ognenova-Marinova, L.** Les briques a estampilles de Nessebre. – In: Nessebre, 1. Sofia, 1969, 116–117.

⁴ **Божкова, Ан., Прешленов, Хр., Княшкина, П. и Даскалов, М.** Спасителни археологически разкопки на ул. “Крайбрежна” в ААР Старинен Несебър през 2006 г. В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, с. 250.

⁵ **Velkov, Iv.** Op. cit., 68, fig. 1; **Velkov, Iv.** La basilique de la mer a Mésemvrie et sa dénomination, 78.

⁶ **Острогорски, Г.** История на Византийската държава. София, 1998, с. 243, 245–247.

⁷ Пак там., с. 98, 255.

⁸ **Velkov V.** Mesambria – Mesembria – Nessibre (Situation, recherches, notes historiques). – In: Nessebre, 1. Sofia, 1969, p. 22.

⁹ НА БАН, ф. 165, оп. 1, а.е. 454, л. 38, 43 г.

¹⁰ **Дражева, Ц.** Епископските центрове на Южното българско Черноморие V–XV в. – центрове на християнската култура. – В: Studia in honorem Ivani Karayotov. (Известия на Народния Музей – Бургас, 4). Бургас, 2002, с. 206.

¹¹ Velkov, V. Op. cit., p. 22.

¹² Бешевлиев, В. Три приноса към българската средновековна история. – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. София, 1960, 292; Гюзелев, В. Несебър. – В: Български средновековни градове и крепости, 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Ал. Кузев, В. Гюзелев (съст.). Варна, 1981, с. 332.

¹³ Velkov, Iv. La basilique de la mer a Méseembria et sa dénomination, 78; Velkov, Iv. An Early Christian Basilika at Mesembria, 68, fig. 1.

¹⁴ Чимбулева, Ж., Гюзелев, В. Икони от Несебър. София, 2003, с. 28.

¹⁵ Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 4.

¹⁶ Научноекспедиционен клуб – клуб Юнеско. Археологическа подводна експедиция – Несебър 1979. София, 1979, с. 11, 13, фиг. 4, приложение № 3; Огненова-Маринова, Л. Подводни проучвания в Несебър. – Музеи и паметници на културата, 1980, с. 3, 27.

¹⁷ Научноекспедиционен клуб – клуб Юнеско. Отчет на археологическа подводна експедиция “Несебър” 1981. София, 1981, с. 7; Научноекспедиционен клуб – клуб Юнеско. Археологическа подводна експедиция “Несебър 1980”. София, 1980, с. 9.

¹⁸ Научно експедиционен клуб – клуб Юнеско. Археологическа подводна експедиция – Несебър 1978. София 1978, 24, 29, фиг. 27–29; Научно експедиционен клуб – клуб Юнеско. Отчет на археологическа подводна експедиция “Несебър 1984”. София, 1984, с. 11; Научно-експедиционен клуб – клуб Юнеско. Отчет на подводна археологическа експедиция “Несебър” 1983. София, 1983, с. 7–8, 10.

¹⁹ Орачев, Ат. Приноси към палеогеографията и историята на Бургас. – В: Studia in honorem Ivani Karayotov. (Известия на Народния музей – Бургас, 4). Бургас, 2002, с. 249, 250; Попов, Вл., Мишев, К. Геоморфология на Българското Черноморско крайбрежие и шelf. София, 1974, с. 226, 228; Ognenova-Marinova L. La contribution de l'archéologie sous-marine dans l'étude de la ville médiévale de Nessebre. – In: Bulgaria Pontica medii aevi, 3. V. Gjuzelev (ed.). Sofia, 1992, p. 244.

²⁰ Velkov, Iv. An Early Christian Basilika at Mesembria, 68. (по Чимбулева, Ж., Гюзелев, В. Икони от Несебър. София, 2003, № 2) Обр. 6. Несебър. Североизточна брегова зона.

²¹ Орачев, Ат. Цит. съч., с. 250; Ognenova-Marinova, L. Op. cit., p. 244, 245.

ОБРАЗИ В ТЕКСТА

Обр. 1. Несебър. “Св. Богородица Елеуса”. Изглед от югоизток.

(по Велков В. Несебър. София 1989)

Обр. 2. Несебър. “Св. Богородица Елеуса”. Архитектурна композиция на плана.

(по Съслов Д. Архитектурно проучване на черквата “Богородица Елеуса”. – Музеи и паметници на културата, 1982, 5–6, обр. 9)

Обр. 3. Несебър. Гроб от ранновизантийския некропол западно от “Св. Богородица Елеуса”.

(по Божкова Ан., Прешленов Хр., Кияшкина П. и Даскалов М. Спасителни археологически разкопки на ул. “Крайбрежна” в ААР Старинен Несебър през 2006 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, обр. 3)

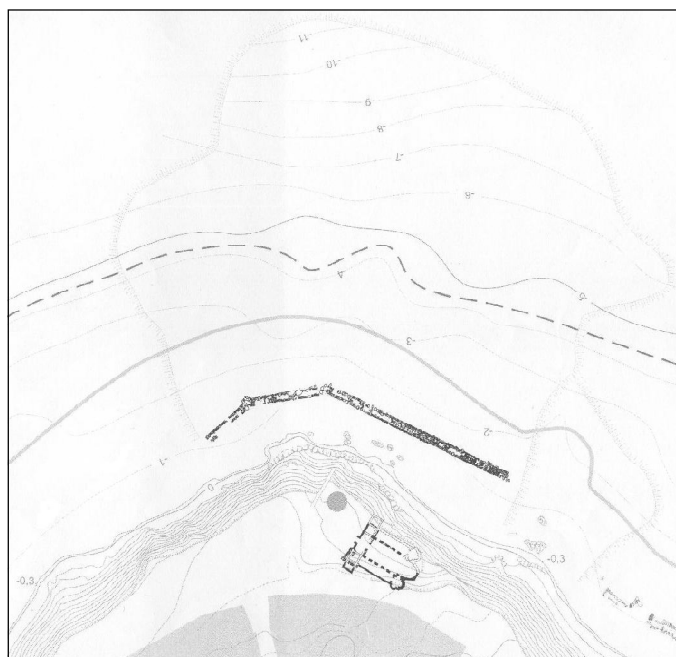
Обр. 3.

Обр.4.

Обр. 5.

Обр.6.